

Kapellet ved Langballe, Maarslet Sogn.

Af *Halfdan Jørgensen.*

Trods deres ret betydelige Antal er det meget lidt, man véd om de Kapeller, der i Senmiddelalderen rejstes ved danske Landeveje, ved Helligkilder og lignende Steder. Grunden er den, at Reformationen straks gav dem Dødsstødet; de nidkære Reformatorer kunde ikke tolerere »det Afguderi, der brugtes der«¹⁾, og da Tilladelsen til at ødelægge dem saa at sige statsautoriseredes, gik de hurtigt deres Undergang i Møde; i Løbet af et ganske kort Aaremaal blev de Ruiner. De efterfølgende Aarhundreders intensive Agerdyrkning og navnlig Landevejenes Ombygning og Forlægning besørgede Resten af Ødelæggelsen, og det saa grundigt, at de i Dag alle er forsvunden fra Jordens Overflade, bortset fra enkelte Ruinrester og fra de faa, der fik Lov at leve videre som Sognekirker²⁾, og som nutildags er bevaret i stærkt ombygget Stand. Kun naar Ploven gaar særlig dybt, eller naar der udføres Vejarbejder, har man Mulighed for at støde paa de sidste

¹⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, S. 356 ff.

²⁾ Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, S. 32. Dette Værk, til hvilket der i det følgende ofte vil blive henvist, har været mig en fortrinlig Hjælp ved Undersøgelsen.

beskedne Rester, der ofte kun er til Stede som de underste Syldstensskifter.

Det er kun ganske faa, der er blevet udgravet, og med den Hastighed Ødelæggelsen foregaar, bør derfor enhver gunstig Lejlighed benyttes til at undersøge disse gamle Kulturmindesmærker, saa deres Bygningsmaade, Udstyr og Funktion kan klarlægges, før de helt udslettes. En saadan Lejlighed tilbød sig i 1941, da jeg i den ellefte Time blev opmærksom paa, at man var ved at nedlægge et Kabel og nedramme en Række Telefonmaster, der tog Retning mod Kapeltomten i Langballe, der i Forvejen var slemt mishandlet, idet en Landevej, en bred Grøft og et Markhegn var lagt over Tomten. Jeg indberettede Sagen til Nationalmuseet, der overdrog mig Undersøgelsen af Ruinresterne, af hvilke ingen var at se over Jorden, og som paa Forhaand maatte anses for saa reducerede, at man maatte stille sig meget skeptisk til et blot nogenlunde Resultat. Jeg tog alligevel fat paa Opgaven, og i det følgende skal jeg gøre Rede for Resultatet, der til min Overraskelse ganske overtraf mine Forventninger.

En stærk, levende Tradition har indtil Dato bevaret Mindet om Kapellet i Langballe. Adskillige Folk — og navnlig naturligvis ældre Folk — i Langballe By ved at berette om det, og mens Udgravningen stod paa, havde jeg mange Besøg af Interesserede, der kunde fortælle mig et og andet om Kapellet eller »den gamle Kirke«.

Kapeltomten er beliggende ved Aarhus—Odder Landevejen, ogsaa kaldet Hadsherredsvejen, 9,6 km fra Aarhus paa en Marklod, Matr. Nr. 2, tilhørende Gaardejer Alfred Svendsen, Langballe By, Maarslet Sogn.

Efter de Oplysninger, jeg i Forvejen havde, skulde Ruinresterne ligge dels paa denne Marklod, dels strække sig ind under Landevejen. Jeg henvendte mig derfor til Gaardejeren og til Amtsvejinspektør C. A. Christoffersen, Aarhus, der begge beredvilligt gav mig deres Tilladelse til Undersøgelsen.

Dennes første Del, Undersøgelsen af Kapeltomten, strakte sig over Størstedelen af min Sommer- og Efteraarsferie i 1941, medens Resten, nogle Stikprøver i den Syd for løbende Helligkilde, blev gjort færdig i Løbet af Forsommeren 1942. Da jeg var klar over, at der vilde blive et betydeligt Jordarbejde, allierede jeg mig med en Række flinke Medarbejdere: d'Hrr. Kommune-lærere Tage Maigaard-Hansen, Kjeld Hansen og Valde-mar Smed, Aarhus, samt Seminarist Helge Jørgensen, Silkeborg, der alene af Interesse for Sagen ofrede deres Fritid paa det brydsomme Arbejde. Jeg bringer dem herved min bedste Tak derfor.

Stedet for Kapeltomten, der efter det arkæologiske Maalebordsblads Opgivelse¹⁾ skulde ligge paa ovennævnte Marklod, var let at finde. Den Grøft, der løb langs Landevejen, havde nemlig gennemskaaret Kapellet, og adskillige Murstensbrokker var at se paa dens Bund og Sider. Da der nu endvidere i Grøftens Bund saas en svær Kampesten, der var kløvet og saa ud til at gaa i øst-vestlig Retning, blev Spaden stukket i Jorden i Marken inden for Hegnet ved A (se Planen Fig. 1), idet det var at formode, at den kløvede Kampesten angav hele Kapellets Retning. Denne Antagelse viste sig at være rigtig, for knap et Spadestik under Græstørven stødte vi paa en Række tilsvarende Kampesten, der alle vendte en kløvet eller naturlig flad Side mod Syd. Det var Soklen, vi havde fundet; under den

¹⁾ Nationalmuseets 1. Afdelings Herredsberetning 1906.

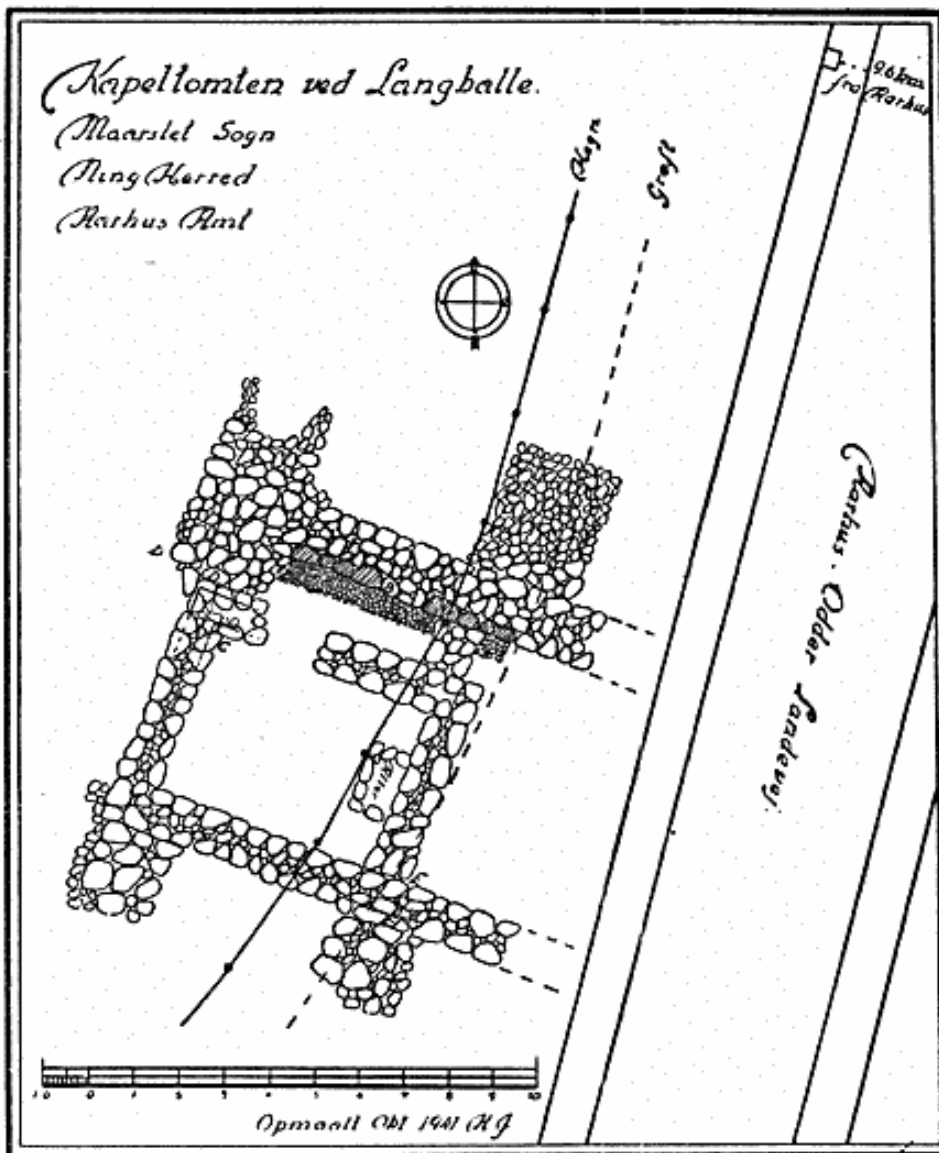

Fig. 1.

laa det egentlige Fundament. Herefter var det en let Sag at følge Muren til Afslutningen i Vest; men om det var Nord- eller Sydmur, vi stod overfor, kunde endnu ikke afgøres. Fundamentet, der havde en Bredde af 1,30—1,40 m, bestod af Kampesten, der var sat i Jord og hovedsagelig anbragt saaledes, at de største Sten laa yderst. Oven paa dette Fundament stod Sokkelstenene, ialt 9. De stod paa Fundamentets sydlige

Tredjedel, og de var bundet solidt sammen med Kalkmørtel og omhyggeligt fuget af, hvor Fladernes Kanter stødte sammen. Som det vil ses paa Planen, hvor Sokkelstenene er angivet skraveret, var Rækken ikke ubrudt, idet der ved B var et 0,95 m bredt, aabent Stykke. Sokkelstensrækken ophørte 2,50 m fra Afslutningen i Vest.

Da vi var naaet hertil, viste det sig, at Fundamentet tilsyneladende drejede baade vinkelret mod Nord og Syd. Vi gravede først i nordlig Retning; men vi saa straks, at Fundamentet nu havde skiftet Karakter; det var nu ca. 2 m bredt, og Stenene var for Størstedelens Vedkommende mindre. Allerede ca. 1,50 m fra den først fundne Murs Nordside standsede det med en noget uregelmæssig Afslutning. De midterste Sten var fjernet; men en fortsat Gravning mod Nord viste, at Fundamentet alligevel ikke havde gaaet længere. Det kunde ikke have baaret en Mur; derimod snarere en Støttepille.

Derpaa fulgtes Fundamentet mod Syd, og her var der atter Tale om et veritabelt Fundament for en Mur. De første Par Meter havde ganske vist en noget uregelmæssig Bredde, ca. 1,70—2,50 m; men derefter, fra C, smalnede det ind til et smukt, ensartet opbygget Fundament med en regelmæssig Bredde af ca. 1 m. Selvom dette vestlige Fundament med sine mange Uregelmæssigheder foreløbig lod mange Spørgsmaal staa aabne, var det dog nu saa nogenlunde klart, at vi her stod over for Kapellets Vestgavl, og at vi saaledes havde fritlagt den Vinkel, der markerede dets Nordvesthjørne.

5,80 m fra Nordmuren (indv. maalt) drejede Fundamentet i en ret Vinkel mod Øst, og dermed havde vi naaet Kapellets Sydvesthjørne, der hurtigt blev frit-

lagt. Det viste sig da, at vi her stødte paa en sydlig Pendant til det Fremspring, Vestgavlen havde haft mod Nord, skønt Stenene dog her var større. Fremspringets vestlige Del var noget forstyrret; men enkelte Sten laa endnu tilbage mod Nord, saa at vi ikke alene kunde fastslaa de oprindelige Dimensioner, ca. $1,90 \times 2,30$ m, men ogsaa kunde se, at det i Lighed med det nordlige Fremspring havde omsluttet Kapellets Hjørneparti. Formodningen om, at Kapellet havde haft Støttepiller, var nu blevet til Vished.

Saa kom Turen til Kapellets Sydmur, der uden Brud kunde følges tværs over Hegn og Grøft, til den forsvandt ind under Landevejen. Fundamentet var stadig meget ensartet og svarede fuldstændigt til det Fundament, vi havde lært at kende i Vestgavlens sydlige Del. Bredden var saaledes fremdeles 1 m; men her var Fundamentet, bortset fra Partiet omkring Grøften, bevaret i 2 Skifter.

Netop i Landevejsgrøften, 5—6 m fra Vestgavlen, dukkede atter et Fundamentfremspring frem ved Sydurens Sydside. Synderlig regelmæssig i Formen var det ikke; men det svarede ellers i sin Opbygning nøje til det sydvestlige Fremspring. Dets største Bredde og Længde var henholdsvis ca. 2,20 og 1,85 m. Af særlig Interesse ved dette Fundament var tre tydelige Mørtelrande, der viste Omkredsen af et Kvadrat paa 80×80 cm. De maa have afgrænset Foden af Støttepillen.

Det laa nu nær at søge efter et tilsvarende Fundamentfremspring ved Nordmuren. Og ganske rigtigt. Da vi fra A fulgte Nordmuren mod Øst hen imod Landevejen, traf vi paa det, nøjagtig Nord for. Det var et ejendommeligt Fundament. Som ved de tre andre bestod det kun af eet Lag Sten; men det var langt større og opbygget i en fuldstændig regelmæssig Fir-

kant (2,50 × 3,20 m) af udelukkende haand- og hovedstore Sten. Snarest mindede det om en Brolægning ved en Indgangsbros; men der saas ingen Mærker af Slid, og troligt nok maa det som de andre have baaret en Støttepille. Naar Stenene var saa smaa, maatte vi allerede paa det Tidspunkt antage, at dette Fundament var blevet opført senere end de to sydlige, siden det forhaandenværende Stenmateriale var blevet reduceret til disse Smaasten.

Dermed kunde Kapellets Omrids fastslaas med Undtagelse af Østafslutningen eller Koret, der desværre skjultes af Landevejen, og vi saa da her Resterne af en rektangulær Bygning, hvis udvendige Bredde var knap 8 m, og hvis Længde vel har været omkring 13 m, hvis man da tør regne med, at de to østlige Piller har været anbragt midt for Kapellets Langsider.

Det var Undersøgelsens første Resultat. Tilbage stod nu at undersøge den svære rektangulære Blok, der omsluttedes af Udgravningsgrøfterne og Landevejen, hvilket ingeniørene var noget let Arbejde. Denne store Blok bestod nemlig som ved Udgravningsgrøfterne af en kompakt Masse af Jord, Kalkmørtel og Murstensgrus, iblandet talrige Rester af røde Munkesten og Tagsten, de saakaldte »Munke« og »Nonner«. Dette Materiale var paa Grund af den lange Tørke kittet saa haardt sammen, at vi for det øverste Lags Vedkommende undertiden maatte gøre Brug af en Hakke. Trods store Vanskeligheder blev dette ca. 1 m mægtige Nedstyrtningslag alligevel undersøgt med største Omhu, og vore Anstrengelser kronedes da ogsaa med Fundet af flere interessante, vigtige Enkeltheder, der bidrog til at tydeliggøre Indtrykket af Kapellets Udseende.

Her maa først og fremmest noteres Brudstykker af

2—4 cm tykke Pudslag, hvor der paa hvidkalket Bund saas Kalkmalerier i røde og sorte Farver. Kalkmaleriernes Indhold kunde naturligvis ikke spores; men det lykkedes dog ved Afpensling at fremdrage Pudslagene i saa store Brudstykker, at de baade tillod os at fastslaa, at Kapellet havde været overhvælvet, og at Malerierne stammede fra sengotisk Tid.

Da det svære Nedstyrtningslag omsider var undersøgt og fjernet, stødte vi paa Gulvet. Med Undtagelse af Partiet omkring Grøften var dette bevaret næsten i hele sin Udstrækning. Det bestod af et Mørtellag, temmelig fedt og jævnt foroven, forneden iblandet Grus og Smaasten. Hist og her var det meget slidt eller manglete helt; andre Steder, navnlig i den sydlige Del, naaede det en Tykkelse af 12 cm. I dette Mørtellag sad et Sted 3 haardtbrændte Munkesten af Størrelse $28,5 \times 11,7 \times 8,5$ cm, altsaa en ret smal Type. De laa paa Række; men det saa ikke ud til, at de var anbragt som Led i et bestemt Mønster, og der var ellers ikke i Mørtellaget nogetsteds Aftryk af Fliser eller anden Gulvbelægning¹⁾.

Det næste interessante Fund var Opdagelsen af en Række svære Kampesten, der dels dannede Bund, dels Side i Landevejsgrøften. Gulvet havde skjult noget, særlig den vestlige Side af denne Stenrække, og det kunde tydeligt ses, at det i sin Tid helt havde dækket den. Den blev nu fritlagt, og det viste sig da, at den i en Bredde af ca. 1 m strakte sig fra sydøstre til nordøstre Pillefundament med en noget uregelmæssig Afslutning i Nord; den var bevaret i 1—2 Skifter. Nær-

¹⁾ Syd for Nordmuren og stødende helt op til denne var der et ca. 1 m bredt Bælte brolagt med haandstore Sten (Fig. 1). Hvortil denne Brolægning har skullet tjene, skal jeg ikke kunne afgøre; men med Gulvbelægningen har den intet haft at skaffe.

liggende var det at opfatte den som Fundament for en Tværmur, da saadanne kendes fra andre Kapeller¹⁾; men Problemet opklaredes, da Gulvet blev brudt op for at eftersøge eventuelle Begravelser. Begravelser fandt vi ingen af; men dette sidste Arbejde ved selve Kapellet gav os ikke blot Tydningen af »Tværmuren«, men ogsaa af den brede Nordmur og den nordligste brede og uregelmæssige Del af Vestgavlen, hvorefter hele Kapellets Opbygning, stadig med Undtagelse af Partiet under Landevejen, maa siges at være klarlagt.

Fjernelsen af Gulvet afslørede nemlig, at der fra Vestgavlen, netop der hvor den begyndte at smalne ind (fra C), løb et 1 m bredt Fundament over til »Tværmuren« parallelt med Nordmuren. Kun det nederste Skifte var bevaret, og 2,70 m fra »Tværmuren« var der et aabent Stykke paa ca. 1,50 m; men dette Fundament var i sin Opbygning og Bredde saa aldeles lig den, vi havde set i den sydlige Vestgavl, i Sydmur og »Tværmur«, at der herefter ikke kunde være nogen Tvivl om, at disse Mure maatte være opført samtidig og først, og at Nordmuren var tilbygget senere, saaledes at vi her stod over for et ældste Kapel. En nærmere Undersøgelse af de to Steder, hvor der var bygget til, ved D og E, viste da ogsaa, at Stenene ikke laa i Forbandt her.

Endelig lykkedes det ogsaa i dette ældste Kapel at fremdrage de nederste Fundamentsten af et Alter, der havde støttet sig til »Tværmuren« eller Kapellets Østgavl, som vi nu maa kalde den. Det bestod af Marksten, der alle vendte en flad eller kløvet Side opad, saa det maa formodes, at Alteret har været opført af Munkesten. Det havde en Bredde af ca. 90 cm og en

¹⁾ Aarb. f. nord. Oldk. 1926, S. 8 f, og maaske Jydske Saml. II, 1868—69, S. 287.

Længde af ca. 1,70 m, og Stenene var anbragt som en Ramme om et mindre rektangulært Hulrum.

Dermed var Undersøgelsen af Kapeltomten afsluttet. Fundforholdene lovede jo ikke for godt, og det var som sagt virkelig med nogen Skepsis, vi gav os i Lag med Arbejdet. Ødelæggelsen af de sidste Rester var jo alene i Løbet af det sidste Hundredaar skredet saa stærkt frem, at den snart vilde blive total. Vore Forventninger om et yderst magert Resultat blev altsaa heldigvis gjort til Skamme, for Resultatet blev jo ikke saa magert endda.

Undersøgelserne bragte for Dagen Fundamenterne af et meget lille Kapel ca. 7 m langt og 5,70 m bredt, orienteret omtrent i Retningen Øst—Vest¹⁾ og med Alter i Øst. Paa disse Fundamenter havde der staaet Mure, der har været 60 cm tykke, hvilket netop svarer til en Tostensmur. Dette kunde konstateres med Sikkerhed, da vi i nordvestre Hjørne af Kapellet havde fundet to Hold henholdsvis Nord-Syd og Øst-Vest parallelt løbende Mørtelkanter, der tydeligt angav Murens Tykkelse. Mellem de to Øst-Vest løbende Mørtelkanter sad tilmed et Par store Brudstykker af Munkesten.

Enten er dette første Kapel gaaet i Forfald, eller Besøgene ved den hellige Kilde er taget til i et saadant Omfang, at det er blevet for lille, saa det maatte udvides. Og det blev en betydelig Udvidelse. Nordmuren rykkedes godt 2 m mod Nord, og hvis man som ovenfor nævnt tør regne med, at de to østlige Piller har støttet Langmurene paa Midten, er Korgavlen blevet flyttet hen ved 6 m mod Øst, saa den er at finde under Landevejens vestlige Tredjedel. Kapellet kunde nu op-

¹⁾ Med en Afvigelse paa 22°.

deles i to omtrent regelmæssige Kvadrater, hvorover der blev bygget Hvelvinger¹⁾, der smykkedes med Kalkmalerier. I Hjørnerne og midt paa Langsiderne rejstes Støttepiller, og Taget blev teglhængt, hvad det dog muligvis havde været i Forvejen.

Materialet, der blev anvendt ved Opførelsen af begge Kapellerne, var i begge Tilfælde røde Munkesten, og enkelte af disse blev under Udgravningen optaget i hel Stand. Eksemplarer af Munkesten, Tagsten og Brudstykker af Kalkmalerier er blevet tilstillet Teglstenssamlingen i Købstadmuseet »Den gamle By« i Aarhus, hvis Museumsinspektør, Dr. phil. Helge Søgaard, paa min Anmodning elskværdigst udtaler følgende:

»Kun 3 af de Fragmenter fra Kapellet ved Langballebakken er saa velbevarede, at nogenlunde nøjagtige Maal kan tages. De er alle sentmiddelalderlige af en formentlig stedlig Tilvirkning, daarligt formede og ujævnt brændte, en enkelt viser Spor af begyndende Sammensintrig²⁾. Maalene er:

1. L. ca. 27,5 cm, Br. ca. 13 cm, H. ca. 7,5 cm.
2. L. ca. 26,5 cm, Br. ca. 12,5 cm, H. ca. 8,8 cm.
3. L. ca. 28,5 cm, Br. ca. 11,7 cm, H. ca. 8,5 cm.

Længden paa 1. og 2. svarer til $2 \times$ Bredden + en mellemliggende Fuge paa $1\frac{1}{2}$ cm, som det er almin-

¹⁾ Det er ovenfor nævnt, at den Stenrække, der blev fremdraget mellem de to østlige Pillefundamenter, og som viste sig at være det ældste Kapels Østgavl, var ført helt igennem fra Nordmur til Sydmur og støttede sig til den, selvom Afslutning i Nord var noget uregelmæssig; det var navnlig dette Forhold, der lod os udlægge den som »Tværmur«. Forklares den nu som værende det ældste Kapels Østgavl, bliver der et kort Fundamentstykke tilbage, nemlig det, der ligger mellem det første Kapels Nordøsthjørne og Nordmuren. Muligvis skal det sættes i Forbindelse med Hvelvingerne; et Fundament, der nogenlunde kunde svare hertil, ses paa Inder siden af det yngste Kapels Nordvesthjørne.

²⁾ Der er her Tale om en af de Sten, der sad i Gulvet. H. J.

deligt. Den tredje Sten viser et herfra afvigende Forhold¹⁾.

Og hermed er Langballekapellet tegnet færdigt, saa vidt Fundene tillader det, og faktisk mangler da kun Korgavl, Vinduer og Indgangsdøre i det fuldstændige Billede. Om Korgavlen har haft lige eller flersidet Afslutning lader sig som tidligere nævnt ikke kontrollere paa indeværende Tidspunkt, og om Vinduerne véd vi absolut intet. Trods det, at der ikke fandtes nogen Indgangsbro, er jeg imidlertid tilbøjelig til at tro, at de to Brud, vi saa i de to Kapellers vestlige Nordmure, næppe er tilfældige. Her kan der have været Indgang fra Nord. Paa den anden Side vilde det dog være naturligt, om man havde haft en Indgang i Sydmuren, da Helligkilden kun ligger faa Skridt Syd for Kapellet. Der er da heller ikke noget i Vejen for, at det yngste Kapel har været stort nok til at have haft baade Nord- og Sydindgang; men med sin Lidenhed har det ældste nok nøjedes med een.

Saa vidt Kapellet. Og nu til Helligkilden.

Denne udpeges at være identisk med et mindre Vandløb knap 25 m Syd for Kapellet. Officielt hedder det »Kapelbækken«; men Egnens Befolkning kalder det sædvanligvis »Kappelbækken« eller »Kappelaen«. Det har sit Udspring Syd for Landsbyen Hørret ved Foden af et Højdedrag, Visbjerg. Herfra løber det i østlig Retning langs det sydlige Bryn i Hørret Skov, bøjer derefter mod Sydøst og støder, efter at have passeret Kapellet og Aarhus—Odder Landvejen, mod Skalbjergh Aas, der tvinger det mod Øst igen, til det lige før Fulden Vandmølle forener sig med Giberaaen eller Moesgaardaa, der munder ud i Aarhusbugten.

¹⁾ Der er her Tale om en af de Sten, der sad i Gulvet. H. J.

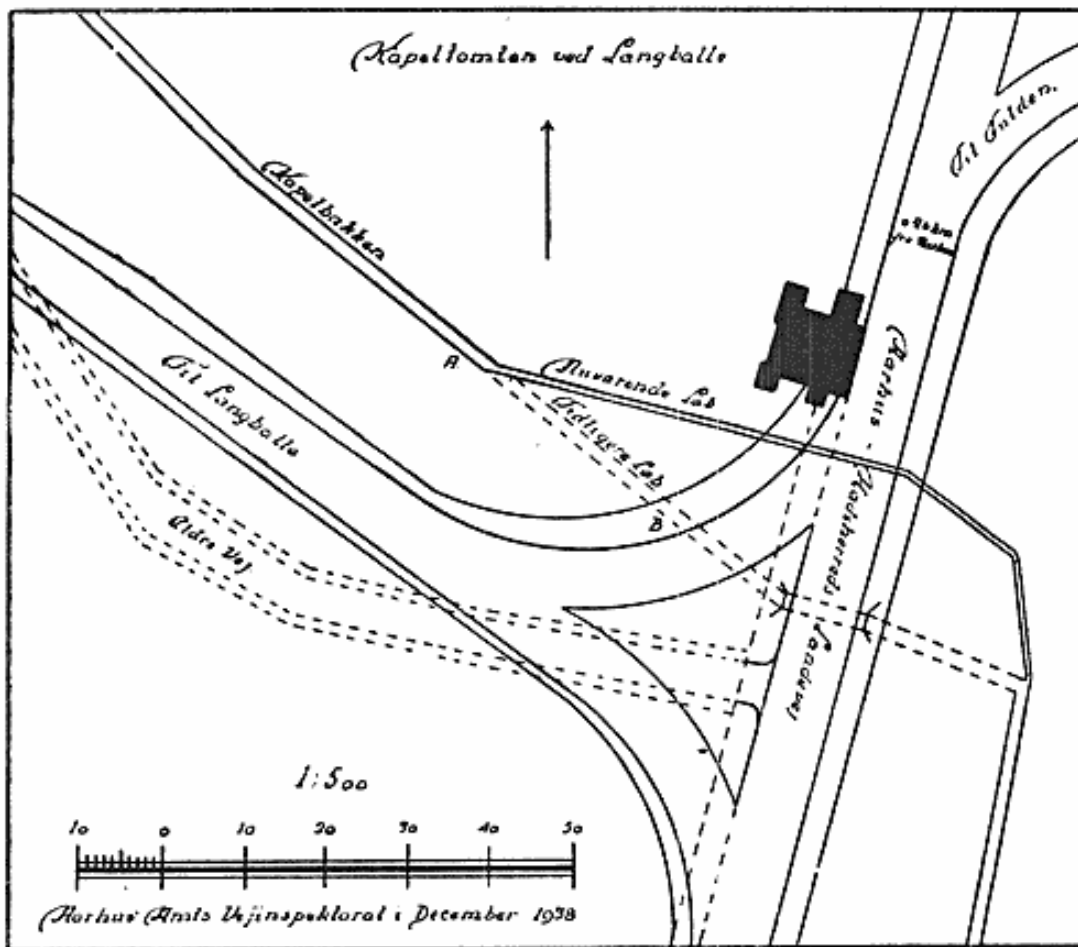
Undersøgelsen fandt Sted i Løbet af Forsommeren 1942, og det saa ingenlunde ud til at blive noget let Arbejde. Dels var det overordentlig vanskeligt at arbejde i og omkring Kilden, idet Vandet stadig strømmede til Arbejdsstedet, dels traadte Vejenes og endda Kildens Forlægning hindrende i Vejen for en radikal Undersøgelse. Naar det ovenfor er nævnt, at Kilden ligger knap 25 m Syd for Kapellet, tænkes her paa Kildens tidligere Forløb, idet en i 1939 foretagen Vejregulering samtidig flyttede netop den Del af Kilden, der ligger Syd for Kapellet, ca. 15 m mod Nord. Vor Opgave maatte først bestaa i at finde det gamle Bækløb og derefter afsøge det i en passende Udstrækning neden for Kapellet for at søge konstateret, om der her, i Lighed med hvad man kender fra mange andre Helligkilder, skulde findes et Sted, hvor man efter Kildebesøgene henkastede Trækar, Lerpötter, Mønter o. l.

Takket være et Kort (Fig. 2)¹⁾, der viste baade Vej- og Kildeforlægning i 1939, og som velvilligst blev udlånt mig fra Aarhus Amts Vejvæsens Arkiv ved Amtsvejinspektør C. A. Christoffersen, Aarhus, og en Serie fortrinlige Bor, som Ingeniør Frederiksen fra Aarhus Vandværk var saa venlig at stille til min Disposition, gled Arbejdet alligevel betydeligt lettere end ventet. Ved Tværnsnitboringer genfandt vi hurtigt det oprindelige Bækløb, der blev afstukket og ved en Række tæt efter hinanden følgende Boringer gennemløst i en Længde af 25 m Syd for Kapellet (fra A til B, Fig. 2).

Desværre fandt vi intet.

Nu skal det ogsaa straks indrømmes, at denne Undersøgelse heller ikke frembød mange Chancer for at

¹⁾ Det Kort, der gengives her som en Slags Situationsplan, er udarbejdet paa Grundlag af Vejvæsenets Kort, opmaalt i Dec. 1938. Aarhus Amtsvejv. Arkiv, J. Nr. 2735/1939.

Situationsplan I.

Fig. 2.

finde noget, idet den ikke udtømte alle Muligheder. Dels lod et stort Stykke af Kapelbækken, der skjules af Aarhus—Odder Landevejen og Vejen til Langballe, sig ikke afsøge, og dels er Helligkilden maaske at søge andetsteds. Kapelbækken er endelig heller ikke en Helligkilde i den gængse Opfattelse, et Væld, der søges netop der, hvor det helsebringende Vand sprudler op af Jorden. Den er et Vandløb, som Vandløb er flest, blot forlenet med et Sagn i Lighed med de sønderjydske Helligbække; men herom senere. Naar vi overhovedet indlod os paa en Undersøgelse, var det, fordi der endelig var Lejlighed til det, og vi ikke vilde lade

nogen Mulighed uprøvet. Som det senere skal vises, har det ikke været muligt at skaffe sikre Oplysninger om Kapelbækken som Helligkilde. Det havde derfor været rart, om der ad arkæologisk Vej kunde være skaffet Klarhed; det kunde der altsaa ikke, saa Spørgsmaalet faar foreløbig stadig staa aabent.

Gav saaledes den arkæologiske Undersøgelse ved Kapeltomten et efter Omstændighederne pænt Resultat, var der meget tilbage at ønske, da Jagten paa Efterretninger i Litteraturen var afsluttet. Intetsteds berettes der om Langballekappellets Opførelse og Nedlæggelse, til hvilken Helgen det har været indviet, eller overhovedet i hvilken Hensigt det er rejst. Samtlige Efterretninger er fra Tiden efter Reformationen, endda godt paa Afstand af den, og de kan derfor kun omtale en Ruin.

Det Sted, jeg tidligst har set Kapellet nævnt, er i Markbogen for Maarslet Sogn 1682—83; den nævner blot »Bloch Agrerne neden for Capellet«¹⁾; — det kan ikke godt være mindre!

Lidt bedre Besked faar man i Pontoppidans »Danske Atlas«, hvor det hedder: »Ved den Bye Langballe ses endnu Rudera af en Kirke eller et Capel, hvoraf den Gaard, som ligger næst ved Stedet, kaldes Capel Præstegaard og dens Beboer af Almuen Capels Præst«²⁾.

Saa findes der i Aarhus Bispearkiv en Indberetning om Maarslet Sogn fra 1830, hvor Præsten fra Maarslet under Rubrikken »Antikvariske Mærkværdigheder« meddeler, at der »lidet fra Langballe Byes østre Ende findes Rudera af et Capel, ligesom en der forbiløbende Bæk bærer Navnet Capelbækken. Og skal efter et gam-

¹⁾ Markbogen for Maarslet Sogn 1682—83, Fol. 254. Rigsarkivet.

²⁾ Pontoppidans »Danske Atlas« IV, S. 111.

melt Sagn den nærmest liggende Bondegaard have været en Præstebolig«¹⁾).

Og endelig den sidste og interessanteste Kilde. Den skyldes Lærer Nissen Ramten²⁾, der i 1890erne for Nationalmuseet undersøgte og beskrev næsten samtlige jydsk Helligkilder. Beskrivelsen foreligger i et Haandskrift paa 4 Protokoller, tilligemed en Registrant, der alle opbevares i Nationalmuseets Arkiv. Langballekapellet med Helligkilde findes omtalt i 4. Bind, og bortset fra enkelte Misforstaaelser og Mistydninger finder jeg den saa god og fyldig, at den bør gengives her in extenso. Set i Forbindelse med Udgravningsresultaterne kan der nemlig derved tegnes et fuldkommen paalideligt Billede af Kapel og Kilde med Omgivelser, som det maa have taget sig ud i Middelalderen.

Nissen Ramten beretter:

»Paa Langballe Byes Mark, hvor Landevejen fra Aarhus til Odder gaar over Bækken, sees endnu tydelige Spor af, at den ældgamle Vej har gaaet lidt vestligere (ca. 25 Al.) end den nuværende Vej, som er anlagt for 51 Aar siden og føres over Bækken paa en Bro, hvorimod den gamle Vej mellem to Diger fra Syd førtes gjennem et steenrigt Vad. Af det vestlige Dige sees endnu adskillige Favne og af det østlige spores en lille Rest ved Bækkens Rand. Nord for Vadet paa Østsiden af Vejen strakte et lille Stykke Dige sig helt ned til Bækken. Noget højere oppe laa Kapellet.

a. a. = Bækken. b. = Digerest vest for det gamle Vadested. c. = Digerest øst for samme. d. = Dige fra Kapellet til Bækken. e. = Kapelruinen. f. f. = den gamle Vej. g. g. = den ny Vej«.

1) »Indberetning om Præsteembedernes Beskaffenhed«. E. 1830, Aarhus Bispearkiv, Landsark. f. Nørrejylland.

2) Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, S. 12 f.

Her følger i Beretningen en af Nissen Ramten tegnet Skitse (Fig. 3).

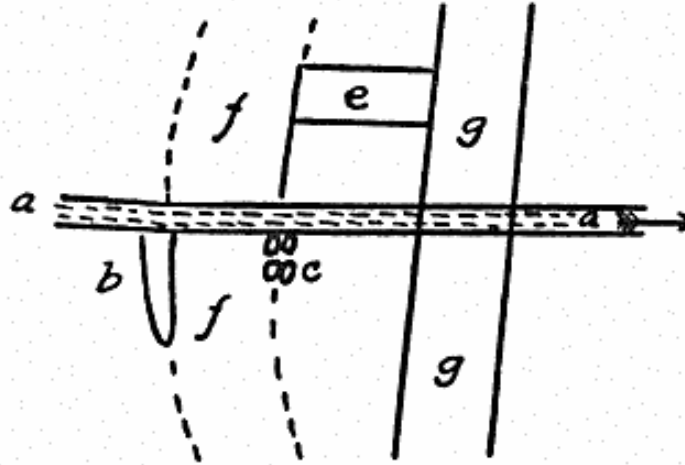

Fig. 3. Nissen Ramtens Skitse af Kapeltomten ved Langballe.

»Der henstod ikke faa Rester af Kirken indtil 1847; men de bleve nedrevne fra Østenden af, og Vejen kom til at gaa over Koret og Skibets Østende. En tilhuggen Kampesteen sees i Broen, og flere smukt tildannede Kirkesteen sees i Byen som Trappesteen o. s. v. Paa Pladsen sees Ruingrus, Kalkmørtel, Stumper af Munkesteen, Stykker af Tagsteen af samme Slags som de ved Kirken i Albøge og de, som nu dække Helligaandshuset i Randers. Af Grundsteenene sees kun en paa Pladsen. D. A. omtaler, at den Gaard, som nu bærer Navnet Dalsgaard, da kaldtes Kapelgaard, og Ejeren nævnedes ofte som Kapelpræst.

Sagnet meddeler, at i den forbiglydende Bæk døbttes de første Kristne i denne Egn, hvor man bygte et Kapel paa samme Sted, og Bækkens Vand blev anset som helligt og i Besiddelse af lægende Kraft. Man ved ikke, hvornaar Kirken lukkedes og nedbrødes, men alt tyder hen til, at dette Kapel maa regnes til de allerældste, og at det tidligt er nedlagt.

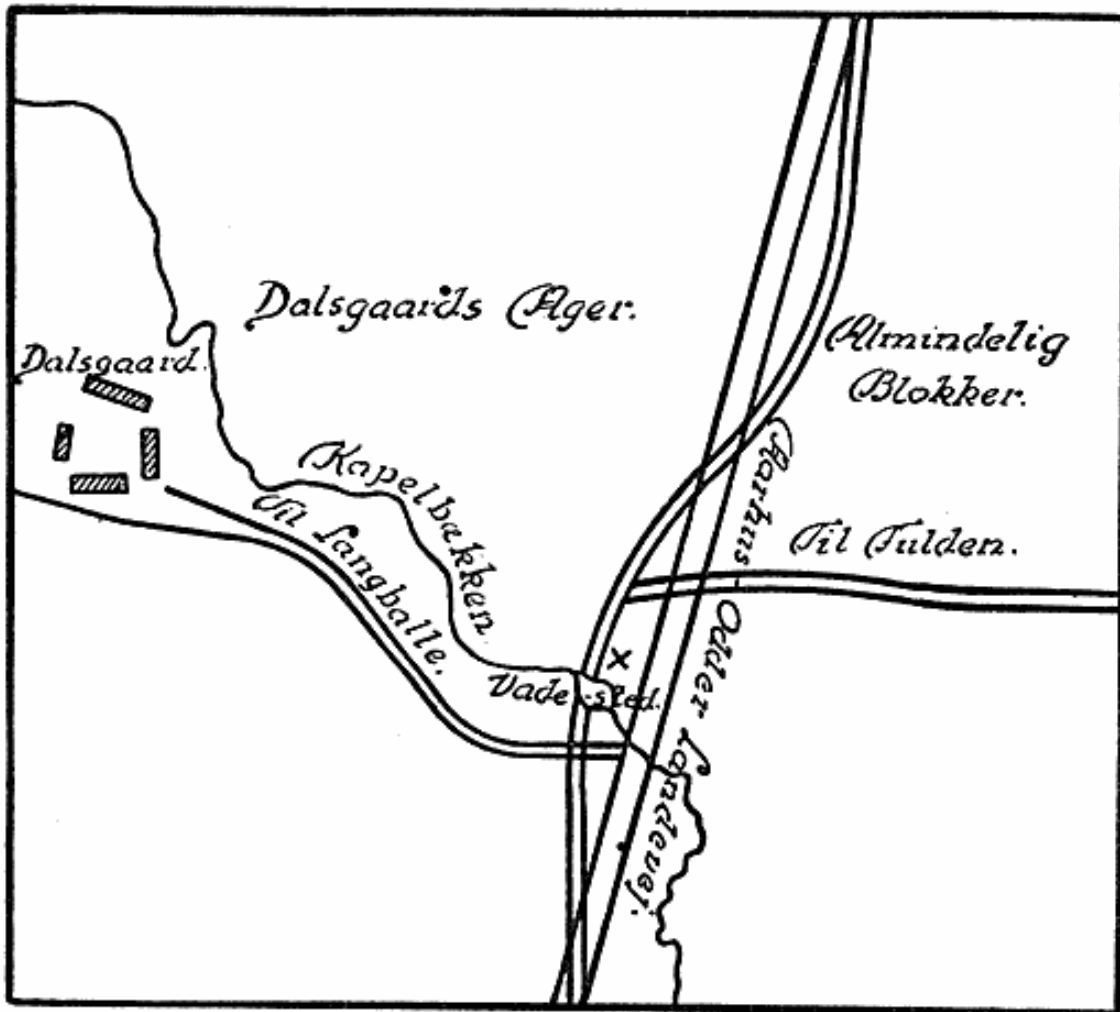
Den nuværende Ejer af Kapelgaarden mindes, at hans Fader og den daværende Skolelærer sad ved Bordet med en Tegning af Kapellets Grundplan. Om Læreren havde tegnet den, og om den passede, veed Meddeleren ikke. Han mindes blot, at der paa Tegningen saas en rund Afslutning af Koret, og at der fra Koret var Indgang gjennem en smal Dør til et lille Rum ved Korets Nordside. Dette Minde antages at være fra 1846—47.«

Det er alt, hvad der har kunnet opdrives af skriftlige Efterretninger om Kapellet, og store Ting er det jo ikke. Stort set rummes det hele hos Nissen Ramten, der forøvrigt citerer »Danske Atlas«, og Gennemgangen af Litteraturen skal derfor væsentligst samle sig om hans Beretning, der da ogsaa er af betydelig Interesse.

Indledningsvis omtaler Nissen Ramten de oprindelige Vejforhold omkring Kapellet. Hovedvejen fra Aarhus til Horsens via Odder gik dengang, som det fremgaar af hans Skitse, Vest om Kapellet, saa dettes Vestgavl laa lige op ad Landevejen. Det er andetsteds sagt, at denne Vej først er anlagt midt i forrige Aarhundrede¹⁾; men det er urigtigt. Vejen blev ved den Lejlighed ikke anlagt, men blot reguleret. Den findes da ogsaa afsat paa flere ældre Kort, saaledes paa et Kort fra 1785²⁾, som jeg har brugt til Udarbejdelsen af Situationsplan II, paa hvilken sammenligningsvis begge Veje er indlagt. Smal og bugtende, lempende sig efter Terrænet er den en typisk Kontrast til den snorlige,

¹⁾ Aarhus Stifts Aarb. 1913, S. 46.

²⁾ Copie Kort over Hørret, Langballe og Høgballe Byers Jorder, Maarslet Sogn, Ning Herred, Aarhus Amt. De tvende første opmaalt 1785 af Landmaaler L. Wesenberg. Copieret 1816 af A. E. Møde. — Matr. Ark.

Situationsplan II.

Fig. 4. Kapellet er afmærket ved et Kryds.

moderne Vej fra 1850erne. I Dag er de gamle Vejdiger helt forsvundet; men den gamle Vej kan alligevel tydeligt iagttages endnu i den Profil, som dannes af det nye Bækløbs Nord- og Sydside, hvor Bækken skærer den; den har været 5—6 m bred. Det »steenrige Vad« er ligeledes forsvundet; men vi stødte paa det ved Undersøgelsen af Helligkilden. Indtil Vejreguleringen i 1939 er det blevet benyttet til Vandingssted for »Dalsgaard«s Kreaturer.

I Tilslutning til Nissen Ramtens Redegørelse for Hovedvejen i ældre Tid, er det maaske ogsaa værd at hæfte Opmærksomheden ved et Par andre Veje. Som det fremgaar af Situationsplan II, støder 2 mindre Veje til Hovedvejen tæt Nord og Syd for Kapellet, den ene østfra fra Moesgaard over Fulden, den anden vestfra fra Maarslet over Langballe. Kapellet kommer derved til at ligge ved Alfarvej, nær et Vadested¹⁾, og man kan næsten sige i et Vejkryds, hvor Færdselen har været livlig. Foruden at være benyttet af Kildegæsterne har sikkert mangen en Vejfarende søgt ind her og bedt den hellige Guds Moder eller St. Jakob og St. Gertrud, de Vejfarendes egne Helgener, om Beskyttelse paa Vejen frem. Kapellets Ombygning og Udvidelse til omtrent det dobbelte, dets hele Udstyr med Hvælvinger og Kalkmalerier synes i det hele taget at tyde paa en vis Anseelse, en vis Betydning, der har rakt ud over den blot at være knyttet til en Helligkilde.

Og hermed naar vi da atter til det vigtige Spørgsmaal, hvorvidt Kapelbækken har været Helligkilde eller ej. Det lod sig jo ikke afgøre ved vor Undersøgelse; desværre — for heller ingen af de skriftlige Efterretninger har kunnet hjælpe os, med Undtagelse af den allerseneste, Nissen Ramtens. Selv har jeg i den Anledning udspurgt adskillige ældre Folk fra Sognet; men ingen har kunnet fortælle mig noget som helst, der har med Helligkilde at skaffe. Har Kilden været besøgt som Helligkilde, er dette da forlængst gaaet af Minde, hvad der falder godt i Traad med Aug. F. Schmidts Anskuelse, at »denne særlige Slags Kilder retteligst henhører til den katolske Tids Kildedyr-

¹⁾ Sml. Beliggenheden med Kapellet ved Brestenbro. Aarhus Stifts Aarb. 1919.

kelse¹⁾). Og saa er det endda muligt, at Kildens Ry for Hellighed er af endnu ældre Dato. Jeg kan saaledes ikke undlade at gøre opmærksom paa Stedet for Kildens Udspring. Navnene Visbjerg og Hørret²⁾ kan jo nok give Anledning til Spekulationer; utænkeligt er det ikke, at Kildens Hellighed naar tilbage til hedensk Tid, saa sikkert som dette er Tilfældet med flere andre Helligkilder. Forøvrigt skal der være fundet Baadresten i Engdraget omkring Kapelbækken³⁾; skulde en saadan Baad være nedsænket i den hellige Kilde som Offer?

Naar vi intet Udsmid fandt i det afsøgte Bækstykke, synes det mig herefter sandsynligt, at enten er Kapelbækken ikke nogen Helligkilde, men at der muligvis findes en »rigtig« Helligkilde i dens nærmeste Nærhed⁴⁾, eller ogsaa har man slet ikke brugt at kaste Potter m. m. i Bækken. Jeg vilde nemlig mene, at netop det afsøgte Stykke bød de største Chancer for at finde Udsmid; det vilde da være utænkeligt, om man søgte Kilden Øst for Vadestedet, hvorfra det ustandseligt udsattes for Forurening, bl. a. af »skabet Kvæg«, hvilket betød Vanhelligelse af Kilden og Ophør af dens sundhedsbringende Kraft. Endelig er der den Mulighed, at der slet ikke har været nogen Helligkilde ved Kapellet, saa at Langballekapellet ikke er noget Kildekapel. Herpaa er der virkelig et og andet, der tyder.

Vender vi nu tilbage til Nissen Ramtens Beretning,

1) Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, S. 42.

2) Hørret indeholdende Ordet »Hørgh«, der betyder hedensk Tempel. Jens Clausen m. fl.: Aarhus gennem Tiderne I, S. 97.

3) Nationalmuseets 1. Afdelings Herredsberetning 1906.

4) I Karup fandtes Helligkilden ved Alteret (Aarh. Stifts Aarb. 1916: J. P. Wammen: Karup Sogn, samt Saml. t. jydsk. Hist. og Top. 3. R. V. C. M. Smidt: Karup og dets Helligkilde). Et lignende Forhold kendes fra en Mængde engelske Helligkilder (R. C. Hope: Holy wells of England).

er det næste Spørgsmaal af Interesse Navnene »Capel Præstegaard« og »Capels Præst«, som han kender fra »Danske Atlas«, og som er Betegnelsen for den nærmestliggende Gaard og dens Beboer. Den Gaard, der her er Tale om, kan kun enten være »Dalsgaard«, der ligger i en Afstand af ca. 250 m fra Kapellet, og som i Dag ejes af Gaardejer Alfred Svendsen, eller — hvad Fru Gaardejer Alfred Svendsen er mest tilbøjelig til at mene — den »Tvillinggaard«, der stødte op til »Dalsgaard«, og som blev nedrevet ca. 1860. Fru Svendsen har sin Viden fra sin Fader, afdøde Gaardejer Rasmus Mikael Nielsen, der forøvrigt er Nissen Ramtens Hjemmelsmand. Disse to Halvgaardes Historie har jeg undersøgt, foreløbig tilbage til Frederik den Tredjes Tid; de har i al den Tid været beboet af Fru Svendsens Slægt. Intetsteds støder man i Arkiverne paa »Capel Præstegaard« eller »Capels Præst«, og som »Danske Atlas« fortæller, har de da sikkert ogsaa kun været benyttet af Almuen. Har der imidlertid været en Helligkilde ved Kapellet, kunde jeg tænke mig at tyde Navnene derhen, at Beboeren af »Dalsgaard«, den nærmestliggende Gaard, har været en Slags Kustode ved Kapellet; han har renligholdt den hellige Kilde, saa den ikke »vanhelligedes af skabet Kvæg«, og han har haft Opsyn med Kapellet og vogtet en eventuel Kildeblok til Henlæggelse af Kildeoffer, af hvilket han kan have oppebaaret en vis Andel for sin Ulejlighed.

Naar saa den Maarslet Præst i sin Indberetning refererer »et gammelt Sagn«, efter hvilket den nærmestliggende Bondegaard skal have været en »Præstebolig«, maa man vist tro, at dette kun er en forvansket Gengivelse af Meddelelsen i »Danske Atlas«. Nogen regulær Præstebolig har »Kapelpræstegaarden« vel næppe været, i hvert Fald ikke paa denne Side Refor-

mationen. En fastansat Kapelpræst maa jo forudsætte Gudstjeneste under faste Former, og det finder man naturligvis ikke ved et Landevejs- eller Kildekapel. Kapellets Indretning har imidlertid, som vi har set, været paafaldende smuk, og det er muligt, at dets Beliggenhed omtrent midt imellem to store Godser Moesgaard og Vilhelmsborg (tidligere Skumstrup) ikke er uden Indflydelse herpaa. I saa Fald lader de to Navne sig nok forklare; fra begge Godser har der været et godt Stykke Vej til Kirke. Alt dette er dog kun Gætteværk; ingen Efterretninger har hidtil kunnet give os konkrete Oplysninger.

Og saa er der hos Nissen Ramten endelig et tredje Punkt af Interesse. Det kan tillige fremdrages her som et Eksempel paa, hvor let man paa Grundlag af tilfældige, usikre Fundforhold og andenhaands Oplysninger kan ledes til fejlagtige Slutninger. Nissen Ramten har set »en tilhuggen Kampesteen« i Broen, og han har desuden fundet »flere smukt tildannede Kirkesteen« i Byen som Trappesten o. s. v. Sammen med en meget usikker Meddelelse om en Tegning, »der viste en rund Afslutning af Koret, og at der fra Koret var en Indgang gennem en smal Dør til et lille Rum ved Korets Nordside«, kommer han derved til den Slutning, at »Kapellet maa regnes til de allerældste«.

Heldigvis er det dog ikke nødvendigt at hugge Hul paa Landevejen for at faa rammet en Pæl gennem den Vildfarelse, at der skulde have staaet en romansk Bygning ved Foden af Langballebakken. Tværtimod har vi ved Udgravningen set afgørende Beviser for, at selv det ældste Kapel har været sentgotisk. De tilhuggede »Kirkesteen« er imidlertid en Kendsgerning, og de var i Begyndelsen ogsaa en Mystifikation for mig; dem er det sikkert, der først og fremmest har ledt Nissen

Ramten paa Vildspor. Stenene i den gamle Bro er ganske vist fjernet; men jeg har haft Lejlighed til at se dem, og der var ingen »Kirkesteen« iblandt. Derimod har jeg ogsaa fundet flere virkelige Kvadersten i Langballe, saaledes ikke mindre end 6 paa »Dalsgaard«, deraf 5 anvendt som Trappesten og 1 anbragt som Prydsten i Haven. To af disse Trappesten har en kraftig Skraakant, og Stenen i Haven er tydeligvis smiget ud til et Vindue; de har ganske givet rigtignok siddet i en romansk Kirkebygning, saa det ser jo bestikkende ud.

Paa dette Problem mener jeg dog at have fundet en antagelig Løsning. Ved en Gennemgang af de af Egnens Landsbykirker, der har Skraakantsokkel, har det nemlig vist sig, at den nærmestliggende, Maarslet Kirke, har Skraakantsokkel af Dimensioner, der nøje svarer til de fundne Sokkelstens; Skraakanten har saaledes nøjagtig den samme Bredde. Forklaringen er da sikkert den: da Maarslet Kirke fik sit Taarn, fjernedes dens Østgavl, og da dennes Sokkelsten og Kvadersten ikke anvendtes i Taarnet, spredtes de rundt om i Sognet. Nogle Stykker havnede ogsaa paa »Dalsgaard«, og her afstedkom de altsaa en slem Misforstaaelse, da man skulde anslaa Kapellets Alder.

Som det vil ses, kan ingen af Efterretningerne fortælle os noget om Kapellets Nedlæggelse, end sige dets Opførelse; dertil er de ikke nær gamle nok. Hvad Nedlæggelsen angaar, har det dog utvivlsomt delt Skæbne med Landets øvrige Kapeller, da Reformationen kom og gjorde op med disse papistiske Levninger¹⁾. Mens Befolkningen stædigt holdt fast ved deres Helsekilder, fik Kapellerne ikke Lov til at bestaa, med Undtagelse af det Faatal, der kom til at gøre Tjeneste som Sogne-

¹⁾ Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, S. 44.

kirker. Da Statsmagten havde givet sin Velsignelse til deres Udryddelse, gik det hurtigt ned ad Bakke med dem; sikkert har mangen en Bonde benyttet sig af den gunstige Lejlighed og hentet sig mangt et Læs gode Sten. For Langballekapellets Vedkommende har dets nære Naboskab med Vilhelmsborg, paa den Tid Skumstrup, maaske ikke bekommet det vel. Paa Skumstrup sad nemlig dengang¹⁾ en Kirkestormer af Rang, Peder Ebbesøn Galt, Befalingsmand over Aarhus Stift, om hvem det berettes, at han nedrev ikke mindre end 18 Kirker²⁾. 20. November 1550 gør Christian den Tredje vitterligt, »at vi have tilgivet og omdraget med os elsk. Fru Ingeborg, Peder Ebbesens Efterleverske, og hendes Børn og Arvinger al den Tiltale, som vi have haft til dem for de Kirker og Kapeller, som forskr. Peder Ebbesen har ladet afbryde i Aarhus Stift, og for hvad Sten, Kalk, Bly og Tømmer, som han havde brugt til sin Nytte deraf, desligeste Kannikegods, Vikariegods, Bøndergods og andet Aarhus Stifts Gods, som han kjøbte og mageskiftede sig til, den Tid han havde Stiftet i Befaling af os³⁾. — Og Langballekapellet laa ham nærmest!

»Endnu 1865 stod her en Smule Mur og i 1850erne tydelige Ruiner af en lille Bygning«, staar der at læse i Teksten til det arkæologiske Maalebordsblad⁴⁾. Disse »tydelige Ruiner« blev gjort adskilligt utydeligere ved Aarhus-Odder Landevejens Anlæggelse i samme Decennium, idet Vejarbejdet næsten halverede Kapellet. »Den sidste Smule Mur« nedbrødes, efter hvad en stedkendt Mand fra Egnen har meddelt mig, sidst i Treserne; han havde selv sammen med Gaardejer

1) Fra 1529—1548.

2) Jydske Saml. IV, 1872—73, S. 50 f.

3) H. F. Rørדם: Danske Kirkelove I, S. 303.

4) Nationalmuseets 1. Afdelings Herredsberetning 1906.

Niels Mikkelsen, »Dalsgaard«, været med til at køre de sidste Læs Sten bort. Da vi paabegyndte Udgravningen, bredte Grønsværen sig over de sidste beskedne Rester, og kun den opmærksomme Iagttager kunde i spredte Munkestensbrokker og Mørtelgrus spore, hvor Kapellet havde staaet.

Faa og upaalidelige Efterretninger, daarlige Fundforhold og sparsomme, mishandlede Ruinrester, der i Løbet af et kort Aaremaal vilde være gaaet deres totale Udslettelse i Møde, var det kummerlige Materiale, der stod til vor Raadighed. Et næsten fuldfærdigt middelalderligt Landevejs- eller Kildekapel placeret i virkelighedstro Omgivelser, det var det overraskende Resultat, det møjsommelige Arbejde belønnede og glædede mine Medarbejdere og mig med. Det var vel Møjen værd.

For Fuldstændighedens Skyld skal sluttelig anføres et Folkeminde, der omhandler Rejsningen af Kapellet. Det har mig bekendt ikke været nedskrevet før; men det er alligevel ret godt kendt af den ældre Generation paa Egnen. I talrige Varianter kendes det fra en lang Række andre Kirker og Kapeller¹⁾. Meddelerne er Fru A. Svendsen, »Dalsgaard«, og Vognmand Herman Frederiksen, Langballe Bakke. Det lyder:

»Paa det Sted ved Foden af Langballebakken, hvor der nutildags findes Rester af en Bygning, skulde der for mange Aar siden være paabegyndt et Arbejde med Opførelsen af et Kapel²⁾; men alt, hvad der blev opført om Dagen, blev om Natten nedreven af Trolde.

¹⁾ Salomon J. Frifelt: Ad jyske Veje sønderud. S. 56 ff.

²⁾ Fra anden Side er det fortalt mig »paa Grund af en Pest, der hærgede Egnen«. H. J.

Det gentog sig mange Gange, og da der ingen Fred var her, besluttede man at flytte et andet Sted hen. Man blev saa enige om at spænde et Par Stude for en Vogn en Aften; dér, hvor man fandt dem om Morgen, vilde man saa begynde Arbejdet igen. Det blev paa det Sted, hvor Maarslet Kirke ligger nu. Vejen fra Langballe til Maarslet ligner da ogsaa et Studespor, da den svinger ud og ind.«

P. S. Da der ikke i denne Artikel har kunnet afses Plads til Billeder, skal jeg gøre opmærksom paa, at der i Nationalmuseets Arkiv, foruden en Indberetning og 2 Planer med detaljerede Maal, beror et større Antal fotografiske Optagelser fra Udgravningen.

I Efteraaret 1942 naaede Kabelnedlægningen Kapeltomten. Den traf netop Altret og det ældste Kapels Østgavl, der blev forstyrret saa meget, at den ovenfor skildrede sikre Tydning af disse vigtige Bygningsdele vilde være umuliggjort, hvis der ikke var blevet grebet ind i Tide.